

دانشگاه پیام نور

مرکز بجنورد

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی
گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

بررسی و تطبیق مفاهیم و اصطلاحات عارفانه و عاشقانه کیمیای سعادت و سوانح العشاق

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر جلیل مسعودی فرد

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر محمد ریحانی

نگارش:

آمنه قربانی

خرداد ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به دو موجود مقدّس

آنان که ناتوان شدند تا من به توانایی برسم

موهایشان سپید شد تا من در اجتماع روسفید شوم

عاشقانه سوختند تا روشن گر راهم باشند و گرمابخش وجودم

پدر و مادرم

سپاس گزاری

خداوند بزرگ را شکرگزارم که توفیق اتمام پایان نامه را نصیبم نمود و از استاد بزرگوام جناب آقای دکتر مسعودی فرد که راهنمایی این رساله را بر عهده گرفتند و راهگشای این حقیر در دشواری ها بودند و نیز از جناب آقای دکتر محمد ریحانی که بعنوان استاد مشاور با راهنمایی های ارزشمند خود مرا در انجام این کار یاری نمودند تشکر و سپاس گزاری می نمایم .

چکیده

در این پژوهش اصطلاحات و مفاهیم عرفانی موجود در کتاب «*کیمیای سعادت*» تألیف محمد غزالی و «*سوانح العشاق*» از شیخ احمد غزالی که از آثار مهم عرفان و تصوف در قرن پنجم هجری قمری است مورد بررسی قرار گرفت و از آن جایی که این دو اثر مهم از یک خانواده یعنی از دو برادر به یادگار مانده هدف نگارنده میزان تشابه و تأثیرپذیری این دو اثر و نیز وجوه تمایز افکار و اندیشه های عارفانه و عاشقانه است که پس از بررسی و مطالعه بیست اصطلاح مهم عرفانی که بطور مشترک در هر دو اثر به آن ها پرداخته شده را در فصل یک مورد بررسی و تطبیق قرار داده و این نتیجه بدست آمد که هر دو در مفاهیمی مانند: الست، حجاب، درویش، دل، روح، شوق، فقر، فنا، معرفت، محبت، یقین، توحید، مشاهده، نظرات و تعاریف یکسانی داشته اند. هم چنین مفاهیم و اصطلاحات غیر مشترک از قبیل: اخلاص، ایمان، تصوف، توبه، توکل، تلوین و تمکین، غیرت، قاب قوسین، ملامت، وقت و در فصل های دوم و سوم این پژوهش بیان شد.

صفحه	فهرست مطالب	عنوان
۱	کلیات	۱
۲	مقدمه	۱-۱
۳	بیان مسأله	۱-۱-۱
۴	ضرورت و اهمّیت تحقیق	۲-۱-۱
۵	پیشینه ی تحقیق	۳-۱-۱
۵	اهداف پژوهش	۴-۱-۱
۶	روش تحقیق	۵-۱-۱
۶	مروری بر فصول کتاب	۶-۱-۱
۷	پاره ای از یافته های تحقیق	۷-۱-۱
۸	زندگی محمّد غزالی	۱-۲-۱
۹	افکار و اندیشه های محمّد غزالی	۲-۲-۱
۱۱	زندگی شیخ احمد غزالی	۱-۳-۱
۱۲	افکار و اندیشه های احمد غزالی	۲-۳-۱
۱۴	مفاهیم و اصطلاحات مشترک کیمیای سعادت و سوانح العشاق	۲
۱۶	ارادت	۱-۲
۱۹	الست	۲-۲
۲۲	توحید	۳-۲
۲۵	حجاب	۴-۲
۲۸	حلول و اتحاد	۵-۲
۳۰	درویش	۶-۲
۳۳	دل	۷-۲
۳۷	روح	۸-۲
۴۱	ریا	۹-۲
۴۶	شوق	۱۰-۲
۴۸	صبر	۱۱-۲
۵۱	عشق	۱۲-۲
۵۷	فقر	۱۳-۲

صفحة	فهرست مطالب	عنوان
٥٩ فنا	١٤-٢
٦٢ محبّت	١٥-٢
٦٧ مشاهده	١٦-٢
٧٠ معرفت	١٧-٢
٧٣ نفس	١٨-٢
٧٦ وجد	١٩-٢
٧٨ يقين	٢٠-٢
٨٠	مفاهيم و اصطلاحات كيميائى سعادت (غير مشترك)	٣
٨٢ احسان	١-٣
٨٤ اخلاص	٢-٣
٨٧ ايمان	٣-٣
٨٩ پير و شيخ	٤-٣
٩١ تصوف	٥-٣
٩٣ توبه	٦-٣
٩٩ توكل	٧-٣
١٠٣ خوف و رجا	٨-٣
١١١ ذكر	٩-٣
١١٤ زهد	١٠-٣
١١٩ سماع	١١-٣
١٢٤ شكر	١٢-٣
١٢٧ صدق	١٣-٣
١٣٠ عزلت و خلوت	١٤-٣
١٣٣ علم اليقين و عين اليقين	١٥-٣
١٣٥ علم لدنى	١٦-٣
١٣٦ كشف	١٧-٣
١٣٨ نيّت	١٨-٣
١٤٢	مفاهيم و اصطلاحات سوانح العشاق (غير مشترك)	٤
١٤٤ تلوين و تمكين	١-٤
١٤٥ جفا	٢-٤
١٤٧ غيرت	٣-٤
١٤٩ قاب قوسين	٤-٤

۱۵۰ ملامت	۵-۴
۱۵۲ وصال و فراق	۶-۴
۱۵۶ وقت	۷-۴
۱۵۸ نتیجه گیری	۵
۱۶۵ فهرست منابع و مآخذ	

١- كَلِّيات

۱-۱ مقدمه

« منشأ طریقه ی صوفیه به یک معنی حاجت درونی انسان است که می خواهد با خدا مبدأ وجود و معبود خویش رابطه ای مستقیم پیدا کند. رابطه ای دو سوی می باشد و خدا و انسان را با رشته دو جانبه ای بهم پیوندد. انسان در این دنیا مانند نی از نیستان آخرت دور مانده است و تلاش می کند که به اصل خویش باز گردد پس نتیجه می گیریم که چهار موضوع عمده معرفت، عبارتند از: خدا، انسان، دنیا و آخرت. عارفان به این چهار موضوع بسیار توجه کرده اند. غزالی در آغاز کتاب کیمیای سعادت در پیدا کردن عنوان مسلمانی به این چهار معرفت اصلی اشاره می کند: ۱- در معرفت نفس ۲- در معرفت حق ۳- در معرفت دنیا ۴- در معرفت آخرت.

لازم به ذکر است که در نظر عرفا اصل معرفت، معرفت حق است و بقیه ی معرفت ها در ارتباط با معرفت حق معنی می یابد. البته در عرفان عاشقانه این موضوع را می توان به گونه ای دیگر تحلیل کرد در دایره ی معرفت اندیشی عاشقان، انسان و خدا دو محور اساسی اند. عاشق به وسیله ی عشق می خواهد با معشوق رابطه ای دو سویه برقرار کند و در پرتو عشق می خواهد به وصال یار برسد و این اتفاق در دنیا حادث می شود، گرچه وصال حقیقی در عالم آخرت اتفاق می افتد». (مسعودی فرد، ۱۳۸۲: ۱۸۴)

« عارف به گونه ای دیگر می اندیشد او می خواهد خدا را به طور بی واسطه در یابد از راه تقرب شخصی و با تکیه بر ریاضت و مکاشفه. عرفا معتقدند که ، راه نماینده به خدای هم خدای است و خدای تعالی را هم به خدای توان شناختن، نه با عقل و استدلال. اگرچه خدای در اندیشه ی انسان جای نمی گیرد و شناخت خداوند برای انسان غیر ممکن است، اما خداوند دوست دارد که انسان در این راه تلاش و کوشش کند». (همان، ۲۱۱ و ۲۱۲)

« اساس تصوّف یعنی زهد و وارستگی و خداپرستی را تعلیمات اسلامی بنیاد نهاد و فرقه ی زهد و عبادت پیشگان از صدر اسلام میان اهل صفّه هم چون سلمان و ابوذر و مهیب و عمار وجود داشتند اما ظهور فرقه ی خاص به نام صوفی علی الظاهر از قرن دوم هجری آغاز شد». (همایی، ۱۳۳۶: ۹۴)

« بالجمله نهال تصوّف در قرن اوّل هجری از تعلیمات اسلامی بذر افشانی شد و در سده ی دوم سر بر زد و در قرن سوم نیرو گرفت و در قرن چهارم ببالید بشکافید و از این دوره به بعد میوه های شیرین داد.» (همان، ۱۰۵) .

در سخنان شیخ احمد پاره ای نکته ها هم هست که رنگ تعلیم حلاج را دارد. مسأله ی تقدیس یا تعصّب در حق ابلیس در رساله ی سوانح شیخ احمد نیز مطرح شده است. سوانح العشاق شیخ احمد در ادب صوفیه شهرت فوق العاده یی یافت و آن را شرح کردند و عراقی و جامی حتی لمعات و لوامع خود را هم به همان سبک تصنیف کردند.» (زرین کوب، ۱۳۶۷: ۱۰۵ تا ۱۰۷)

۱-۱-۱- بیان مسأله

عرفان، مجموعه ی اندیشه هایی است که مبتنی بر دریافت شخصی درونی و کشف و شهود صرفاً فردی است که ذاتاً نمی تواند استدلال پذیر و منطقی باشد به همین جهت، تطبیق این دریافت ها با مبانی استدلالی و منطق درست نمی نماید از سوی دیگر اهل عقل و برهان و کلام چون سخنان و آموزه های عارفان را با دلیل مطابق نیافته اند به رد و انکار و تحقیر عرفان و عارفان پرداخته اند. بنابراین عرفان و تصوّف اسلامی - ایرانی در مسیر پیدایش و تکامل خود دچار فراز و نشیب های زیادی شده است. و در این میان متفکران بزرگ اسلامی در مسیر تکامل شخصیتی و عقیدتی خود از آن دریای عشق و معرفت مرواریدهای سعادت و کمال را بدست آورده اند.

ابوحامد محمد بن محمد غزالی طوسی یکی از عرفای وارسته ای است که در زمینه ی علم کلام و فلسفه آثار ارزنده ای دارد. در تمامی علوم اسلامی دارای تألیفات ارزشمندی بوده و آثار وی در فقه و اصول و فلسفه و منطق و کلام قابل تأمل و توجّه است.

کتاب *کیمیای سعادت* که به حقیقت دریایی از معارف اسلامی و دائره المعارف تصوّف و عرفان است. خلاصه ای از کتاب *احیاء العلوم الدین* است یکی از مهم ترین منابع تصوّف به زبان فارسی در قرن پنجم ه . ق می باشد، شیوه ی تصوّف وی عارفانه و زاهدانه است و می توان گفت که مقصود از این کتاب شرح آن کیمیایی که انسان را به حقیقت به کیمیای سعادت ابدی می رساند.

شیخ احمد غزالی یکی از عرفای قرن پنجم و برادر کوچک تر محمد غزالی است. که کتاب *سوانح العشاق* شاهکار احمد غزالی است وی این کتاب را در معانی احوال و اسرار عشق به آن نحو که مورد توجه و تأمل صوفیان است نوشته است و اولین رساله ای است که درباره ی عشق نوشته شده و نثر شاعرانه و زیبای آن به شهرت رساله افزوده است که در عین سادگی، پر نغز و پر معنی است و گرم رویی و سوختگی نویسنده از هرجای کتاب مشهود است. بنابراین به نظر نگارنده ضرورت دارد که مفاهیم و اصطلاحات عرفانی و نیز آرا و افکار عارفانه و عاشقانه این دو عارف بزرگ اسلامی را مورد بحث و تفحص قرار گیرد و در این زمینه سؤالات اساسی زیر قابل طرح است:

- ۱- مفاهیم و اصطلاحات عرفانی موجود در *کیمیای سعادت* و *رساله ی سوانح* چیست؟
- ۲- این مفاهیم و اصطلاحات در *کیمیای سعادت* و *سوانح* چگونه تعریف شده اند؟
- ۳- میزان تأثیر پذیری و وجوه تمایز و تشابه آرا و افکار عارفانه و عاشقانه *کیمیای سعادت* و *سوانح* تا چه حد است؟

۱-۲- ضرورت و اهمیت تحقیق

« تصوف و مسائل مربوط به آن تقریباً از قرن دوم هجری بصورت فرقه ای از فرق مذهب اسلام ظهور کرد. و روز به روز در سراسر ممالک اسلامی رو به پیشرفت و گسترش نهاد و بعلت آراء خاصی که در این فرقه بوجود آمد چندی نگذشت که صورت مکتبی علمی به خود گرفت و باعث وجود آمدن آثار بسیارگران بهایی به نظم و نثر شد. (گوهرین، ۱۳۶۷: ۱) بنابراین پایه و اساس تصوف اسلامی را در آثار به جا مانده از این زاهدان اولیه و نحوه ی تفکر آنان می توان یافت. و با مطالعه و بررسی آن آثار در می یابیم که این مکتب بر اصل زهد و ورع و پرهیز از معاصی صغیره و کبیره و اعراض و روی گردانی از دنیا و ظواهر آن استوار بوده است.

از جنبه های اساسی تفکر و شخصیت امام محمد غزالی و برادرش شیخ احمد عرفان و تصوف است گواه این ادعا آثار و نوشته های عارفانه و عاشقانه که مهمترین اثر غزالی کتاب «*کیمیای سعادت*» است و شاهکار احمد غزالی نیز کتاب «*سوانح العشاق*» است. بنابراین ضرورت آشنایی و مطالعه این آثار و بررسی و تطبیق مفاهیم و آراء و افکار آنان احساس

می شود و با بررسی و تطبیق این مفاهیم و اصطلاحات و دیدگاه های آنان میزان تأثیر پذیری و وجوه تمایز و تشابه این دو اثر بزرگ که هر دو در قرن پنجم به تحریر درآمده پی می بریم در نتیجه این تحقیق می تواند محل مراجعه ی علاقمندان به مباحث عرفان و تصوف باشد.

۱-۱-۳ پیشینه ی تحقیق

ادبیات تطبیقی جنبه های مختلفی را در بر می گیرد و در زمینه ی موضوعات گوناگون مطالعاتی توسط علاقمندان صورت گرفته است اما در موضوعات عرفانی کمتر کار شده است و از جمله ی این آثار کتاب « فرهنگ نامه ی تطبیقی تعریف و اصطلاحات عرفانی کشف المحجوب و مرصاد العباد » است . که توسط سهیلا موسوی سیر جانی به چاپ رسیده است. وی اصطلاحات و تعبیرات عرفانی را به ترتیب حروف الفبا مرتب نموده و در ذیل هر اصطلاح معانی آن را بر اساس مطالب موجود در دو کتاب یا هر یک از کتاب های مذکور ضبط نموده است. اصطلاحات موجود در دو کتاب ۲۵ مورد بوده است . نویسنده در پاره ای از موارد مطالب را جمع بندی و خلاصه نموده است. و دیگری کتاب «شرح اصطلاحات تصوف» از دکتر سیدصادق گوهرین است که وی اصطلاحات را به ترتیب حروف الفبا آورده است. وی ابتدا معنای لغوی اصطلاح و بعد شواهد و مطالبی از آثار عارفان گذشته در مورد آن بیان نموده و در پایان نیز نظرات آنان را جمع بندی و خلاصه نموده است. که مطالعه ی آن راه گشای بنده بود تا من نیز موضوع را بررسی و تطبیق مفاهیم و اصطلاحات عارفانه و عاشقانه ی *کیمیای سعادت و سوانح العشاق* را برگزیدم تا با راهنمایی های استادان ارجمندم جناب آقای دکتر مسعودی فرد و دکتر ریحانی قدمی در این راه بردارم.

۱-۱-۴ اهداف پژوهش

- ۱- بررسی و تطبیق مفاهیم و اصطلاحات عرفانی موجود در *کیمیای سعادت* و *سوانح*.
- ۲- بیان تعاریف اصطلاحات عارفانه و عاشقانه که این دو عارف بزرگ در آثار خود بکار برده اند.
- ۳- بیان وجوه تشابه و تأثیرپذیری آراء و اندیشه های عرفانی آنان.
- ۴- راه یافتن به تفاوت ها و تمایز های آراء و اندیشه های عرفانی آنان.

۱-۱-۵- روش تحقیق

از آن جایی که منبع اصلی تحقیق کتاب *کیمیای سعادت و سوانح العشاق* است نگارنده با توجه به این که عنوان پژوهش بررسی اصطلاحات و مفاهیم عرفانی است، کتاب هایی که در زمینه عرفان و تصوف تألیف شده و نیز آثار عرفانی نظیر جستجو در تصوف ایران اثر زرین کوب، *غزالی نامه ی همایی*، *احیاء العلوم الدین*، در محضر *غزالی*، کتاب *الانسان الکامل* اثر عزیزالدین نسفی، *تجربه ی دینی و مکاشفه ی عرفانی* اثر محمد تقی فعالی و ... را مطالعه کردم. و کتاب *کیمیای سعادت و سوانح* را که منابع اصلی تحقیق است مطالعه و بررسی نموده و اصطلاحات عرفانی موجود در آن ها و نیز تعاریف آن ها را که در این دو اثر آمده یادداشت برداری کردم. در تکمیل کارهایم از کتاب *فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی سجادی*، *دایره المعارف بزرگ اسلامی* تألیف جمعی از مؤلفان، *شرح اصطلاحات تصوف گوهرین*، *دایره المعارف زبان فارسی* مصاحب و معرفت شناسی در *مثنوی مولوی* مسعودی فرد را برای تعاریف و مفاهیم عرفانی استفاده نمودم.

۱-۱-۶- مروری بر فصول کتاب

فصل اول به عنوان کلیات. ابتدا مقدمه و بعد ذکر مراحل انجام مقدمات کار تحقیق، آشنایی اجمالی با شخصیت محمد غزالی و برادرش احمد، زندگی نامه و افکار آنان نوشته شد.

فصل دوم تحت عنوان « مفاهیم و اصطلاحات عرفانی مشترک *کیمیای سعادت* و *سوانح* » سعی شد تا این مشترکات موجود مورد بررسی قرار گیرد. از قبیل: ارادت، الست، حجاب، حلول و اتحاد، درویش، دل، روح، ریا، شوق و

فصل سوم نیز بعنوان اصطلاحات و مفاهیم عرفانی غیر مشترک *کیمیای سعادت* از قبیل: اخلاص، ایمان، پیر و شیخ، تصوف توبه، توکل، خوف و رجا، ذکر و مورد بررسی و تحقیق قرار گرفت.

فصل چهارم تحت عنوان « مفاهیم و اصطلاحات عرفانی موجود در « *سوانح العشاق* » نظیر: تلوین و تمکین، جفا، غیرت، قاب قوسین و بحث و بررسی شد.

۱-۱-۷- پاره ای از یافته های تحقیق :

پس از انجام این تحقیق نتایج ذیل بدست آمد که به طور خلاصه به این ترتیب است:

۱ - کتاب *کیمیای سعادت* که خلاصه ی کتاب «*الاحیاء العلوم الدین*» است از مهم ترین منابع تصوف در قرن پنجم هجری به زبان فارسی نوشته شده و شیوه ی تصوف محمد عارفانه و زاهدانه است.

کتاب *سوانح العشاق* که به سوانح معروف است شاهکار احمد غزالی برادر کوچک تر محمد غزالی است و اولین رساله ای است که درباره ی عشق نوشته شده است. این کتاب در معانی احوال و اسرار عشق به آن نحو که مورد توجه و تأمل صوفیان بوده به رشته ی نگارش در آمده است. و شیوه ی تصوف وی عاشقانه است.

۲ - این دو عارف بزرگ مفاهیم و اصطلاحات عرفانی مشترکی را در آثار خود بکار برده و آن ها را تعریف کرده اند که در بیشتر موارد آراء و نظرات آنان با هم یکسان بود. بطور مثال: در مباحث ارادت، الست، دل، روح، شوق، فقر، فنا، یقین، توحید، معرفت، نفس دیدگاه محمد و شیخ احمد یکی است. در برخی از اصطلاحات و مفاهیم مشترکی که در هر دو کتاب آمده آراء و نظرات آنان متفاوت است از جمله: حلول و اتحاد، صبروریا.

۴- اصطلاحات و مفاهیم غیر مشترکی نیز در هر دو کتاب وجود دارد از قبیل: اخلاص، ایمان، پیر و شیخ، تصوف، توبه، توکل، خوف و رجا و که در *کیمیای سعادت* آمده است و نیز اصطلاحاتی از قبیل: تلوین و تمکین، جفا، غیرت، قاب قوسین، ملامت، که در *سوانح* به آن ها پرداخته شده است.

۱-۲-۱- زندگی محمد غزالی

حجّه الاسلام امام زین الدین ابو حامد محمد بن محمد بن احمد طوسی غزالی. برادر احمد غزالی از خانواده ایرانی از مردم طابران طوس در سال ۴۵۰ (ه.ق) مطابق ۱۰۵۸ میلادی در طابران اواخر عهد طغرل سلجوقی متولد شد. پدرش محمد بن محمد مردی درویش و صالح و متعبّد و بی بهره از خط و سواد بود. بافندگی پیشه و به حضور در مجالس وعظ و خدمت علما و فقها و عابدان میل فراوانی داشت از دسترنج خود روزی حلال بدست می آورد و روزگار می گذرانید - در حدود سال ۶۶۵ از دنیا رفت و یکی از دوستان صوفی مشریش را که ابو حامد احمد بن محمد راذکانی نام داشت وصی خود قرار داد و مرده ریگی ناچیز و پسران خود محمد و احمد را به او سپرد و تربیت آنها را بدو سفارش کرد. راذکانی در پرورش این درّ یتیم دقیقه یی فرو نگذاشت آنگاه که خط و سواد و مسائل دینی و مقدمات علوم ادبی و مذهبی را خوب یاد گرفته بودند و دیگر از عهده ی خارج بر نمی آمد آنها را به مدارس طلباب راهنمایی نمود. غزالی بی اندازه باهوش و تند ذهن بود. در کودکی نزد احمد راذکانی علوم دینی و ادبی را فرا گرفت. سپس به جرجان نزد ابو نصر اسماعیلی رفت و خدمت او تعلیقه نوشت. دوباره به وطن خود طوس برگشت و مدت سه سال در طوس به مطالعه و تکرار دروس پرداخت. دوباره از طوس بعزم تحصیل مسافرت کرد و به نیشابور که مرکز علمای خراسان بود برفت و نزد معروفترین علمای آن شهر امام الحرمین ابوالمعالی جوینی یا عشق سرشار و کوشش فراوان به تحصیل پرداخت و فنون جدل و خلاف و کلام و مقدمات فلسفه را به خوبی بیاموخت چنانچه در میان چندصد تن شاگردان ابوالمعالی که همگی از علماء و فضلائی آن دوره بودند بر همه تقدم یافت. هنوز بیش از بیست و هشت سال از سن غزالی نگذشته بود که در علوم و فنون متداوله ی زمان خویش، ادبیات و فقه و اصول و حدیث و درایت و کلام و جدل و خلاف و غیره استاد به معنی حقیقی گردید و در نیشابور دست به کار تألیف و تصنیف برد و همچنان ملازم استاد بود تا سال ۴۷۸ که امام الحرمین در گذشت پس از رحلت استادش از نیشابور رجعت کرد و در عسکریا معسکر نزدیکی نیشابور به خدمت وزیر نامی خواجه نظام الملک طوسی پیوست.

نظام الملک آوازه ی فضل و دانش غزالی را شنیده بود از این رو مقدم او را گرامی داشت. غزالی در محضر او با علماء و فقها مناظره و بر آنها غلبه می کرد و روز به روز بر مقام تقرّب غزالی در پیشگاه خواجه وزیر و پادشاه وقت سلطان ملکشاه سلجوقی بر افزود. و به رتبه بر همه ی علماء و دانشمندان برتری یافت و پس از هفت سال از مهاجرت نیشابور منصب تدریس نظامیه ی بغداد که بالاترین مناسب علمی آن دوره بود به او محوّل گردید. (همایی، ۱۳۳۶: ۱۱۷ تا ۱۲۰)

« زندگی محمد غزالی در سال های آخر عمر در بین مدرسه و خانقاه طوس، صرف تدریس طالبان علم و مجالست با صوفیه و ارباب قلوب می شد و در عین اشتغال به تصنیف کتب، قسمت عمده ی اوقاتش مصروف عبادت و تفکر بود. بدین گونه تحوّل قاطعی که زندگی او را از قیل و قال مدرسه به خلوت و انزوای خانقاه کشانید، وی را از یک فقیه متکلم مجادله جوی به یک عارف و انزوا جوی وارسته تبدیل کرد. معهدا بسیاری از مخالفان این تحوّل فکری وی را نتوانستند درک کنند و بعضی در صدق مقال او تردید کردند. فلاسفه، متکلمین و فقها غالباً او را به تزلزل منسوب نمودند حتی تصوّف او را هم بعضی مبتنی بر تحقیق نشمردند از جمله ابن الجوزی از فقها و علماء حنبلی کتاب احیاء را به شدت نقد کرد. فلاسفه ی اندلس، از جمله ابن طفیل و ابن رشد هم به سبب مطاعنی که در باب فلاسفه داشت از او انتقاد کردند. » (زرین کوب، ۱۳۶۷: ۸۸)

۱-۲-۲- افکار و اندیشه های محمد غزالی

غزالی از سال ۴۸۸ که آغاز انقلاب و تحوّل روحانی اوست وارد مرحله ی تازه ای از زندگانی گشت که بکلّ از دوره ی سابقش ممتاز بود و در اثر این تحوّل غزالی نو ظهوری پدید آمد که در علمای اسلام کم نظیر داشت. حال روحانی غزالی در ماه رجب ۴۸۸ بی اندازه سخت و طاقت فرسا و تمام عقاید و افکارش دستخوش اضطراب و تشویش گردید در قلمرو خلفای عباسی و سلاجقه و بجبّوچه ی فقهای اهل سنت مجبور به اطاعت و در باطن مخالف با اهل ظاهر بود دیگر نمی توانست به میل آنها با ارباب مذاهب بستیزد و در ردّ عقاید آنها کتاب بنویسد. عاقبت بغداد را رها کرد و از همه چیز گذشت. غزالی بر مهاجرت

از بغداد تصمیم گرفت و در باطن قصد ریاضت و اقامت در شام داشت که در آن تاریخ مرکز مهمی برای زهاد و متصوفه بود و می خواست دیگر به بغداد برنگردد اما از ترس خلیفه و سلطان وقت و مردم آشنا و بیگانه سفر حج را بهانه ساخت. برادرش احمد غزالی را در تدریس نظامیه جانشین خود قرار داد و بنا به معروف و به گفته ی خودش در کتاب «المنقذ من الضلال» در ماه ذی القعدة و به نوشته ی طبقات الشافعیه ذی الحجّه ی سال ۴۸۸ به ترک همه چیز گفت و از بغداد بیرون رفت. (همایی، ۱۳۳۶: ۱۵۱ تا ۱۵۳)

«روح کنجکاوش دیگر به علوم و معارف متداول قناعت نداشت و برای کشف عقب راه و روش جدیدی می گشت. مدتی متحیر و سرگردان و در افکار و عقاید خویش متزلزل و شکاک بود تا بالاخره راه رسیدن به حقیقت را در سیر و سلوک متصوفه و عرفا یافت. ده سال سیر و سیاحتش در شام و بیت المقدس و حجاز به طور ناشناس به طول انجامید و در این مدت به ریاضت و عبادت و تفکر و تألیف مشغول بود.» (صدیق، ۱۳۵۴: ۱۵۱)

«غزالی تا بیش از مسافرت ده ساله بزرگترین متکلم زمان خود بود و به نیروی بیان و خطابه و تألیف و تصنیف حمایت از اسلام می کرد و پس از تحول و انقلاب بزرگترین مربی و هادی بشر به علم و عمل گردید. اولین مجاهدتش این بود که برای رسیدن به حقیقت ترک بالاترین مناصب و مقامات دنیوی گفت و در عمل نشان داد که بزرگترین مراتب این جهان در راه کمترین درجه ی معرفت هیچ ارزشی ندارد.» (همایی، ۱۳۳۶: ۱۶۲)

۱-۳-۱- زندگی شیخ احمد غزالی

ابوالفتوح مجد الدین امام احمد بن محمد بن احمد غزالی طوسی برادر کهنتر امام محمد غزالی از فقها و دانشمندان و زهاد و مشایخ معروف زمان خود بود. جنبه تصوف و واعظی او بر دیگر جهاتش می چربید و به عناوین زاهد و صوفی و واعظ شهرت داشت. از آغاز جوانی به زهد و انزوا و صحبت صوفیان مایل بود و از همان وقت به خدمت مشایخ رسید. سال ها در سیر و سیاحت و خدمت فقرا و صوفیه گذرانید تا در وادی سلوک مرتبتی بلند یافت و خود از بزرگان مشایخ و راهنمایان سلسله شد و گروهی بسیار به دستگیری و دلالت او به راه افتاده داخل در طریقت شدند و رشته ی تصوف پاره یی از سلسله ها بدو می پیوندد.

شیخ طریق و پیشوای او ابوبکر نساج است که از استادان محمد هم است. و از جمله کسانی که از محضر او بهره یافته اند، یکی شیخ ابوالفضل بغدادی از مشایخ معروف صوفیه است. و دیگر عارف معروف عین القضاة همدانی است که در سال ۵۳۵ کشته شد بی اندازه به شیخ خویش ارادت داشت و میان آنها مکاتبت پیوسته بود و دیگری شیخ ابوالنجیب سهروردی عبدالله بن سعد است. نجیب الدین عمو و مربی شیخ شهاب الدین سهروردی ابو حفص عمر بن عبدالله مولف کتاب *عوارف المعارف* است. چهارم ابن شهر آشوب رسید الدین محمد بن علی بن شهر آشوب *سروی* مازندرانی متوفی ۵۸۸ است که در تحصیل علوم و معارف اسلامی یکی از شاگردان امام احمد غزالی است. امام احمد مدتی به نیابت از برادرش در نظامیه بغداد تدریس می کرد. مواعظ و سخنانش بس اندازه شیرین و گرم و گیرا بود. همواره گروهی بسیار در مجالس وعظش ازدحام نمود. فریفته و مسحور بیان او می شدند و بعضی طالبان بیانات او را می نوشتند. از جمله صاعد بن فارس لبنانی بود که بغداد ۸۳ مجلس از مواعظ او را بنوشت و کتابی در دو مجلد فراهم ساخت و به نظر وی برسانید.

امام احمد در وعظ و مجلس گفتن زبانی گرم و گیرا داشت و با نهایت شجاعت و بی پروایی مطالب خود را حتی در حضور خلیفه و سلاطین و وزرای وقت بیان می کرد. (همایی، ۱۳۶۷: ۲۹۶ تا ۲۹۸)